

Restes amfòriques púniques ebusitanes 16 o T.8.1.3.1 i imitacions durant la segona guerra Púnica a la Ilergècia oriental (el Pla d'Urgell, l'Urgell i la Segarra)

Jordi Pérez i Conill

Y aunque soy pequeñito
y no tengo experiencia
al mundo de la ciencia
yo tengo de acceder.

*Lletra que cantaven els nens als anys 30 en algunes escoles
amb la música de l'Himno de Riego.*

0. Introducció

L'any 1988 sosteníem que, pels resultats del registre que en aquells moments teníem de l'hàbitat ibèric excavat a la Ilergècia oriental, no podíem trobar una relació de causa i efecte directa entre l'enfrontament dels exèrcits romans i cartaginesos durant la 2a guerra Púnica del 218 aC al 202 aC i la fi de l'hàbitat ibèric en aquestes contrades. Llavors aportàvem una sèrie de materials de ceràmica de vernís negre campaniana A del Comallaret o Pla de les Tenalles de Granyanella (la Segarra) que ultrapassava les dates dels enfrontaments en aquestes contrades¹. Els resultats dels estudis i la intervenció arqueològica dels anys 1989, 1990 i 1991 pogueren delimitar amb claredat, almenys, una remodelació de l'assentament que es podia observar a l'anomenada Casa 3 i en les cales del 1990 i 1991 amb materials de campaniana A, com alguns fragments de la forma 68 de tipus que podien ultrapassar en el temps el 202 aC i les mítiques accions de Cató del 195 aC en l'argumentada desarticulació de

¹ Jordi PÉREZ CONILL, *El Plà de les Tenalles (Granyanella, Segarra) i la fi de l'hàbitat ibèric excavat a la Ilergècia oriental*. "8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà". *La romanització del Pirineu*. Puigcerdà, 1988, Edit. Puigcerdà, 1990, pp. 185-189.

l'hàbitat ibèric². D'alguna manera fèiem un paral·lelisme entre la forma 68 de Campaniana A amb les aparegudes al Molí d'Espígol de Tornabous (l'Urgell)³. També hem pogut veure, en els primers resultats de les excavacions als Estinçells de Verdú (l'Urgell), com els materials protocampanians dels tallers de Roses no ens poden fer afirmar que aital assentament finís amb la contesa entre romans i cartaginesos, sinó que hauria estat en moments previs⁴. La clausura d'algunes cases d'aquest assentament ens fa pensar que els seus habitants pretenien tornar-hi⁵. D'altra banda, amb els nostres estudis de materials del Tossal de les Tenalles de Sidamon (el Pla d'Urgell) vàrem començar a suposar que molt probablement en els moments de la contesa bèl·lica aquest assentament estaria en plena ocupació, malgrat les deficiències lògiques d'un registre amb una focalització diferent a la que emprem avui. Tanmateix podem afegir les dades del Comallaret o Pla de les Tenalles.

En aquesta direcció volem incidir en unes reflexions a l'entorn de la presència de ceràmica púnica ebusitana o del Grup d'Eivissa: T.8.1.3.1 i imitacions que Ramon Torres ha acabat precisant i que situa en el temps entre el 225-200/190 aC⁶. Com veurem, però, hi ha la possibilitat que alguns dels materials que aportem no siguin facturats en els mateixos tallers d'Eivissa, sinó que podrien ser produccions d'altres punts de la Península, com ja s'ha pogut observar en d'altres casos⁷. En aquest sentit caldria establir les analítiques escaients de les pastes.

² J. PÉREZ *El Comallaret o Pla de les Tenalles de la Móra, Granyanella (Segarra). Estat de la qüestió*. "Revista d'Arqueologia de Ponent", núm. 15. Lleida, 2005, pp. 273-291.

³ FRANCISCO GRACIA ALONSO, *Precisiones sobre la cronología del momento final del poblado ibérico de Molí d'Espígol (Tornabous)* "7è. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà", *Prehistòria i Arqueologia de la Conca del Segre*. Homenatge al Prof. Joan Maluquer e Motes. Puigcerdà 6-8 de juny de 1986. Edit. Puigcerdà, 1988, pp. 178-184. Vegeu la figura de la pàgina 183.

⁴ DAVID ASENSIO, RAMON CARDONA, CONXITA FERRER, JORDI MORER, J. POU, ORIOL SAULA, *Noves intervencions arqueològiques a l'assentament fortificat ilergeta dels Estinçells (Verdú, l'Urgell)*, Oppidum, núm. 3. Solsona, 2004, pp. 63-79. Vegeu la figura de la pàgina 75.

⁵ DAVID ASENSIO, RAMON CARDONA, CONXITA FERRER, JORDI MORER, J. POU, ORIOL SAULA, *Noves intervencions*, pp. 75 i 76.

⁶ JOAN RAMON TORRES, *Las ánforas fenicio-púnicas del mediterráneo central i occidental*. Tesis doctoral. Universitat de Barcelona. 6 volums. Vegeu el volum 1, p. 237.

J. RAMON TORRES, *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo centro-occidental*. Instrumenta 2. Universitat de Barcelona.

⁷ J. RAMON TORRES, *Las ánforas fenicio-púnicas*. Vegeu el volum 2, p. 755.

En definitiva, és probable que durant la contesa entre romans i cartaginesos, en aquestes contrades de la Il·lèrgia oriental, els intercanvis estiguessin vigents malgrat les preses de partit consecutives dels ilergets.

1. *Registre i dimensió tipològica*

El conjunt de materials que portem aquí és de diferents assentaments ibers de la Il·lèrgia oriental, concretament del Tossal de les Tenalles de Sidamon (el Pla d'Urgell) i del Comallaret o Pla de les Tenalles de Granyanella (la Segarra). Hem afegit, però, uns materials provinents del Molí d'Espígol de Tornabous (l'Urgell) perquè completen la relació de ceràmica púnica ebusitana i imitacions coneguda en aquestes contrades en la perspectiva d'evidenciar la circulació d'uns materials amfòrics contenidors de productes d'intercanvi amb Eivissa i/o alguns punts de la costa mediterrània de la Península.

Aquest conjunt de materials provenen de diverses intervencions amb condicions diferents. Així, la vora de la fig. 1, 1 prové de les excavacions del 1915 al Tossal de les Tenalles, sense que s'especifiqui el lloc on aparegué⁸. Les vores de la fig. 1, 2 - 3 - 4 són el resultat de garbellar les terreres apilades després de l'acció de les màquines excavadores a principis dels anys 70 al mateix Tossal de les Tenalles⁹. El fragment de cos de la fig. 1, 5 és el resultat de l'excavació parcial de l'anomenada Casa 5 per part de Pere Villalba al Comallaret o Pla de les Tenalles¹⁰. I els fragments de la fig. 1, 6 - 7 i 8 són el resultat d'una recollida de superfície, la 6, i de la Cala del 1991, la 7 i 8¹¹. Els materials del Molí d'Espígol provenen de les excavacions de Maluquer de Motes i foren estudiats per Cura i Sanmartí¹².

⁸ Actualment aquest fragment es troba al Museu Arqueològic de Catalunya (Barcelona) provinent de les excavacions de Duran i Sanpere i Colominas el 1915. I ha estat estudiat en el marc del projecte: 2003 ACOM 00034: El Tossal de les Tenalles, 90 anys de recerca.

Agustí DURAN i SANPERE, Josep COLOMINAS, *Restes de poblats ibèrics al Pla d'Urgell i Segarra*, Anuari de l'IEC. Vol. VI, Barcelona. 1915-20, pp. 606-616.

⁹ J. PÉREZ CONILL, *Prospeccions. Tossal de les Tenalles de Sidamon (Pla d'Urgell). 1978-81*, "Memòria inèdita presentada a l'Àrea del Coneixement i Recerca del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya", Barcelona, 2005.

¹⁰ J. PÉREZ i CONILL *El Comallaret o Pla de les Tenalles de la Móra, Granyanella (Segarra) 1952-1991* "Memòria inèdita presentada a l'Àrea del Coneixement i Recerca del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya". Barcelona, 2005.

¹¹ J. PÉREZ i CONILL *El Comallaret*. Barcelona, 2005.

¹² Miquel CURA-MORERA, Joan SANMARTÍ, *Les importacions d'àmfores i ceràmiques comunes del*

Voldríem afegir, quant als materials que publiquem, que aquests es localitzen en diferents punts d'àmbits domèstics d'un assentament, la qual cosa ens indicaria la manca d'un lloc centrat d'aquests contenidors de productes d'intercanvi, com es desprèn de la seva localització en un àmbit domèstic trobat durant l'excavació de la Cala del 1991 al Comallaret o Pla de les Tenalles.

També voldríem plantejar la possibilitat que aquests materials no s'ajustin plena i tipològicament a les formes definides per Ramon Torres del Grup d'Eivissa: T.8.1.3.1 facturades a l'illa¹³. Així, la vora de la fig. 1, 1 és una producció amb foc reductor que dóna com a resultat una pasta cuita de ceràmica grisa, i la vora de la fig. 1, 8 ens presenta seriosos dubtes per mantenir plenament les característiques de les vores típiques del grup d'Eivissa T.8.1.3.1, encara que en les unitats estratigràfiques de destrucció-abandó de l'àmbit domèstic on es va trobar en el transcurs de l'excavació de la Cala 1991 aparegué algun fragment de ceràmica campaniana A forma 28 que la faria contemporània. Finalment, voldríem apuntar que els colors de les pastes tampoc s'ajusten als colors de les típiques del Grup d'Eivissa T.8.1.3.1, essent les que aportem avui molt més fosques: entre un color beix fosc i marronós.

2. Dimensió funcional

D'antuvi s'ha parlat molt del que podrien transportar aquestes produccions amfòriques. No serà, però, fins fa un cert temps que s'han començat a veure amb claredat alguns elements que ens evidencien una certa especialització territorial en la producció agrícola. Ramon Torres, en la seva tesi doctoral, apunta el fet que Eivissa estigués especialitzada d'una manera calculada en la producció d'oli i vi i la importació de blat ibèric, com es desprèn de les restes de Binisafuller¹⁴. D'altra banda, els estudis de microresidus de les àmfores citats per Sanmartí¹⁵ fan evident el transport de productes com la cervesa, el vi, l'hidromel i les salaons de peix entre diferents punts de la costa mediterrània

poblat ibèric del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell) "Revista Empúries", núm. 48-50, pp. 270-279.

¹³ Joan RAMON TORRES, *Las ánforas fenicio-púnicas*. Vegeu el volum de figures.

¹⁴ Joan RAMON TORRES, *Las ánforas fenicio-púnicas*. Volum 2, pp. 754-756.

¹⁵ Joan SANMARTÍ, *Intercanvi, comerç i societat en el món ibèric*, "XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà". *Món Ibèric als Països Catalans*. Homenatge a Josep Barberà i Farràs. Puigcerdà 14 i 15 de novembre del 2003. Edit. Puigcerdà 2005. Volum 2, pp. 709-735. Vegeu la pàgina 714.

de nova planta com els Estinclells de Verdú, que podem situar en ple segle III aC²⁰, i al Comallaret o Pla de les Tenalles de Granyanella, amb elements que ens fan pensar en uns inicis vers la primera meitat del segle IV aC²¹. Així doncs, podem dir que segons l'estat actual del coneixement haurem de plantejar-nos que entre el darrer quart del segle III aC i els inicis del segle II aC les relacions amb la costa i sobretot els intercanvis amb el món púnic ebusità d'Eivissa i de la costa estan en plena vigència i en augment.

4. *Moviment*

A més dels llocs on s'han trobat les restes d'àmfores que portem avui a aquestes pàgines, hem d'assenyalar que en nombrosos assentaments ibers de la Ilergècia oriental es troben més fragments d'aquest tipus d'àmfores o potser de les anomenades púniques ebusitanes 15 o T.8.1.2.1. És evident, doncs, la empremta del que s'ha anomenat "comerç de llarga distància", és a dir, la realitat d'un flux d'intercanvis entre aquestes contrades i, almenys, punts de la costa en aquests temps de la 2a guerra Púnica, que serien llocs de concurrència des d'altres punts de la Mediterrània centreoccidental. És evident, també, que a l'àrea de la Ilergècia oriental hom pot trobar un flux de moviments d'altres produccions pròpies, com es detecta amb la ceràmica de vernís roig ilergeta²² o algunes produccions ceràmiques amb l'inconfusible disseny d'aus pintades,

pp. 131-137.

Lluís MARÍ I SALA, I. GARCÉS ESTALLÓ, *Una cisterna pre-ibèrica al Tossal de les Tenalles (Sidamon)* "Recerques de les Terres de Ponent IX". XVII Jornada de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent. Artesa de Lleida 15 de juny de 1986, pp. 7-17.

I. GARCÉS, L. MARÍ, J. PÉREZ, Josep Maria PUCHE, *Ocupació de tradició del bronze recent i dels camps d'urnes tardans al Tossal de les Tenalles de Sidamon*, "Revista d'Arqueologia de Ponent", núm. 3. Lleida 1993, pp. 249-285.

J. Pérez i Conill, R. Conill Grané, *Aportació a la 1a. Edat del ferro de l'interior i occident català*, Oppidum, 3. Solsona, 2004, pp. 165-171.

I. GARCÉS, E. JUNYENT, A. LAFUENTE, J. B. LÓPEZ, *Els Vilars (Arbeca, les Garrigues) Recull bibliogràfic*. Memòria presentada al servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Lleida, octubre de 1997.

Jordi PRINCIPAL, *Els orígens preibèrics del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell): establiment i evolució de l'hàbitat durant la primera edat del ferro*, "Revista d'Arqueologia de Ponent", núm. 16-17. Lleida 2006-2007, pp. 111-128.

²⁰ D. Asensio, R. Cardona, C. Ferrer, J. Morer, J. Pou, O. Saula, *Noves intervencions*.

²¹ J. PÉREZ I CONILL, *El Comallaret ó Plà de les Tenalles*. Vegeu la pàgina 276.

²² E. JUNYENT, Andrés ALASTUEY, *La vaixella ilergeta de vernís roig*, "Revista d'Arqueologia de Ponent", núm. 1. Lleida, 1991, pp. 9-50.

cosa que ens fa pensar en un mateix taller²³.

En la memòria sobre el Comallaret o Pla de les Tenalles²⁴ parlàvem de dos tipus d'intercanvis: un propi del marc domèstic i regional i fruit de les relacions entre els diferents assentaments, que concretàvem amb el taller de ceràmica de vernís roig ilergeta, el taller de les aus pintades, generalment en càlats, i els productes metàl·lics, i un altre relacionat amb el que s'ha definit com a "comerc de llarga distància", amb les ceràmiques de vernís negre i l'aplec de restes amfòriques de la Mediterrània centreoccidental. Hom pot constatar, doncs, dos àmbits de moviment ó circulació de la cultura material pel que nosaltres tractem en aquest treball.

5. Per on?

Si observem la distribució en l'espai de la ceràmica de vernís roig ilergeta, podem observar que almenys ocupa tota la zona de la Ilergècia oriental, i fins i tot s'estén per la zona més oriental vers el sud fins a localitzar-se a la zona de Valls. Quant al taller de les aus pintades, sobretot en càlats, la seva distribució es restringeix a la zona més oriental de la Ilergècia oriental a finals del segle III aC i principis del segle II aC.

D'altra banda, s'ha parlat molt de la ruta fluvial de l'Ebre-Segre com el camí per excel·lència de moviment de productes d'intercanvi²⁵. Tanmateix volem rompre una llança per cercar rutes terrestres que ens permetin aclarir el pes de l'Urgell i la Segarra actuals i la seva relació vers el sud, cap a la Conca de Barberà i l'Alt Camp. Caldria assenyalar també que, a més de l'extensió de la ceràmica de vernís roig ilergeta cap al sud i en aquesta direcció, també a Valls apareix un fragment d'un vas amb una au pintada de marcats paral·lelismes amb les de la Ilergècia oriental²⁶. El que volem dir és que si la circulació de productes d'intercanvi, els contenidors que aportem aquí podrien circular per la ruta fluvial de l'Ebre-Segre i cap a l'interior per camí terrestre, també podem plantejar-nos la probabilitat d'una ruta terrestre des del sud de l'Urgell

²³ J. PÉREZ I CONILL, *El kálathos del ave del plà de les Tenalles, Granyanella (Lérida)*, "verdolay", núm. 2. Múrcia, 1990, pp. 207-212. Vegeu la figura 3.

²⁴ J. PÉREZ I CONILL, *El Comallaret*. Vegeu l'apartat 8, pp. 77 i ss.

²⁵ M. CURA-MORERA, J. SANMARTÍ, *Les importacions d'àmfores*.

²⁶ J. PÉREZ I CONILL, *El kálathos del ave*. Vegeu la figura 3.

i la Segarra actuals. Aquesta probable ruta vindria avalada per nombroses hipòtesis que s'han plantejat. Així, els nombrosos treballs de Duch²⁷ sobre les probables vies de comunicació per aquestes contrades i les conclusions de Puche²⁸ en són uns primers resultats. Solament caldria destacar la presència de ceràmiques àtiques, com el fragment de figures negres del Pla del Castell de Ciutadilla que cita Puche, com hem assenyalat, o els fragments de ceràmiques àtiques del Comallaret o Pla de les Tenalles²⁹. També voldríem destacar els antecedents de la concentració d'assentaments i una sèrie d'elements ceràmics d'un moment imprecís de la 1a edat del ferro del Pla del Castell de Ciutadilla, Els Palous o Molí de la Cadena o el probable camp d'urnes de Solans que Puche relaciona³⁰. També voldríem apuntar que aquestes relacions nord-sud o sud-nord, com vulgueu, també es detectarien al Pla d'Urgell i les Garrigues: durant les nostres prospeccions en aquesta zona i en l'estudi dels topònims, la gent anomenava "la carrerada" a una zona davant del mateix esperó del Tossal de les Tenalles de Sidamon i els darrers contraforts de la serra de Miralcamp. Segons ens indicaren, aquesta carrerada davallava vers les Garrigues. Llavors pensarem en l'estreta relació que podria haver -avalada posteriorment per alguns paral·lelismes ceràmics- entre el Tossal de les Tenalles de Sidamon, el conjunt de la necròpoli de La Pena a Torregrossa, alguns materials inèdits de l'assentament de Margalef a Torregrossa i els Vilars d'Arbeca, que en definitiva resten a poca distància entre ells.

6. Agents de la circulació

El moviment de la cultura material i concretament en aquests moments de finals del segle III aC i principis del segle II aC implica, evidentment, l'existència d'uns agents com a causa activa que el fessin possible. En aquesta direcció

²⁷ Joan DUCH MAS, *Restes romanes a la vall del riu Corb (la Segarra, l'Urgell i la Conca de Barberà)* "Palestra Universitària" 1. Edit. UNED. Centre Associat Cervera. Cervera, 1986, pp. 39-66.

J. DUCH MAS, *Camins prehistòrics per la vall del riu Corb* "Palestra Universitària" 2. Edit UNED. Centre Associat de Cervera. Cervera, 1987, pp. 83-105.

J. DUCH MAS, *La formació d'una cultura: el món ibèric a la vall del Corb* "Palestra Universitària", 6. Edit UNED. Centre Associat de Cervera. Cervera, 1992, pp. 59-74.

²⁸ J.M. PUCHE I FONTANILLES, *L'Edat del Bronze a l'Urgell: seriació cronològica i estudi dels jaciments*. Fonaments 9, Barcelona 1996, pp. 11-76. Vegeu la pàgina 63.

²⁹ J. PÉREZ I CONILL, *El comallaret o Plà*.

³⁰ J. M. PUCHE I FONTANILLES, *L'Edat del Bronze a l'Urgell*, p. 36.

tenim molts pocs elements per plantejar-nos les unitats significatives segons el registre actual que evidenciïn els agents d'aquesta circulació.

Per una banda, podem referir-nos a algunes fonts escrites com els documents trobats a Empúries i Pech Mahó, però amb cronologies més reculades, a l'entorn de finals del segle VI aC i principis del segle V aC³¹. En el document escrit d'Empúries hom pot apreciar el paper dels ibers com a testimonis en una transacció³², i el mateix passa amb el document escrit de Pech Mahó³³. Tanmateix, d'ambdós documents es desprèn que, en el d'Empúries, la persona que dona una sèrie d'instruccions es dirigeix a un iber i, en el document de Pech Mahó, qui declara la participació en un nòlit amb un tal Kypros pot ser un iber.

Barberà es va plantejar en el seu moment l'existència d'un grup de persones amb relacions de parentiu -concretament un grup ètnic- com a agents d'aquest moviment d'intercanvis³⁴. Darrerament hem vist com Sanmartí parla d'uns intercanvis basats en la reciprocitat, amb l'existència d'unes persones per aital escomesa i sempre des d'un punt centralitzat que s'ha definit com una elit ja constituïda a la 1a edat del ferro i que promouria les "importacions" sumptuàries de vi per a les restes d'àmfores fenícies³⁵. Actualment encara ens falten moltes dades per tal de poder definir o veure realment el paper de l'elit en qüestió. A una manca de claredat en la lectura dels plantejaments de Polanyi i els seus col·laboradors³⁶, s'hi afegeix l'aplicació d'esquemes teòrics extrets d'altres societats temps/espai diferents que ens confonen la realitat en què ens movem.

Ara com ara, l'única cosa que estem en condicions de poder afirmar és que

³¹ D. ASENSIO VILARÓ, J. SANMARTÍ I GREGÓ, *Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica* "XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà". *Comerç i vies de comunicació 1000 aC-700 aC*. Puigcerdà 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997. Edit. Puigcerdà 1998, pp. 17-32.

F. GRACIA ALONSO, *El comercio protohistórico en el nordeste peninsular entre los siglos VII-III a. C.. Balance de investigación 1985- 1997*. "XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà". *Comerç i vies de comunicació 1000 aC- 700 aC*. Puigcerdà 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997. Edit. Puigcerdà 1998, pp. 51-73. Vegeu la fig. 3.

³² F. GRACIA ALONSO, *El comercio protohistórico*.

³³ F. GRACIA ALONSO, *El comercio protohistórico*. Vegeu la fig. 3 Pech Mahó 2.

³⁴ Josep BARBERÀ FARRÀS, *Puntualitzacions sobre el poblat ibèric de la Penya del Moro* "Miscel·lània d'Estudis Santjustencs," II. Centre d'Estudis Santjustenc. Sant Just Desvern 1990, pp. 13-25.

³⁵ J. SANMARTÍ, *Intercanvis, comerç i societat*.

³⁶ Karl POLANYI, Conrad ARENSBERG i Harry PEARSON, *Comercio y mercado en los imperios antiguos*, "Labor Universitaria. Monografías". Edit. Labor. Barcelona, 1976.

si, per una banda, hi ha uns agents d'orígens diferents que mouen la circulació de productes que concorren a la costa, aquest moviment seria amb l'avinentesa d'un ànim de lucre, com es pot desprendre del document escrit número 3 que aporta Gracia, que se situa a finals del segle III aC i/o principis del segle II aC, i que no és res més que un càntic a un guany per part d'un iber³⁷. Es fa difícil extrapolar això a moments més reculats de la 1a edat del ferro, però tampoc podem afirmar que els agents o la causa activa dels intercanvis depenguessin d'una elit constituïda independentment de les relacions de parentiu que delegués l'activitat d'intercanvis.

7. *Per acabar*

Provisionalment podríem dir, ara per ara, que:

1. Els envasos amfòrics d'origen ebusità i/o imitacions augmenten en quantitat en un moment d'inicis del segle IV aC per culminar, a finals del segle III aC i principis del segle II aC, amb una major presència de la forma i variants de les púniques ebusitanes 16 o T.8.1.3.1 a la Ilergècia oriental.

2. Haurem de parlar de la costa com a punt de trobada entre ibers i agents de la circulació externs de la Mediterrània centreoccidental.

3. No podem reduir la circulació d'aquests envasos solament per la ruta de l'Ebre-Segre, sinó que hauríem de tenir en compte una probable ruta terrestre entre el sud de l'Urgell i la Segarra i algun lloc de la costa tarragonina que encara desconeixem.

4. Els ibers que actuen en aquest moviment de productes d'intercanvi són persones concretes que es dediquen a aquesta activitat pensant en els beneficis, com es desprèn del document escrit Empúries 3 que cita Gracia de finals del segle III aC i principis del segle II aC.

5. És probable que el tractat del 226 aC entre Roma i Cartago i la "geopolítica" que se'n pot desprendre tindria poc a veure amb l'activitat de circulació de productes d'intercanvi del món ebusità entre la costa i la Ilergècia oriental.

³⁷ F. GRACIA ALONSO, *El comercio protohistórico*. Vegeu la fig. 3. Empúries 2.

6. També pot ser probable que durant els enfrontaments entre romans i cartaginesos en aquestes contrades a finals del segle III aC no afectés als intercanvis i d'una forma directa, ni tingués res a veure amb la fi dels assentaments ibers de la zona.

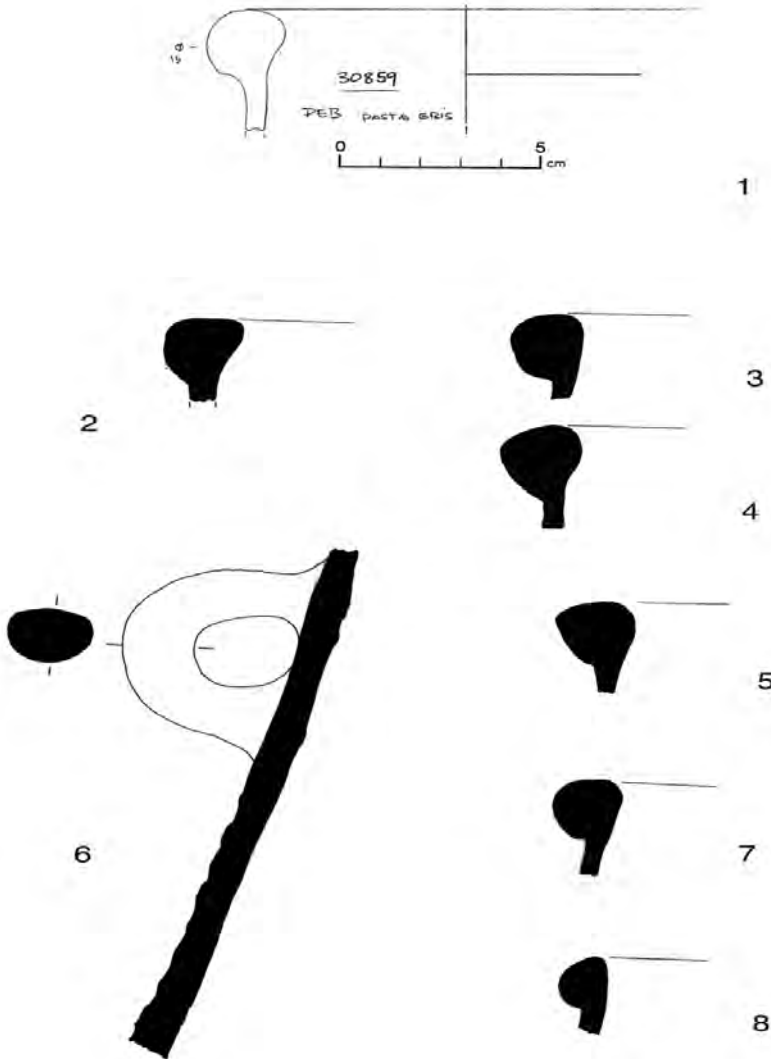

Fig. 1: 1.- Vora provinent de les excavacions del 1915 del Tossal de les Tenalles de Sidamon (el Pla d'Urgell), segons R. Álvarez. 2, 3 i 4.- Vores provinents de les prospeccions 1978-81 al Tossal de les Tenalles de Sidamon (el Pla d'Urgell). 5.- Fragment de la part superior del cos provinent de la Casa 5 del Pla de les Tenalles de Granyanella (la Segarra). 6.- Vora provinent de superfície del Pla de les Tenalles de Granyanella (la Segarra). 7 i 8.- Vores provinents de la Cala 1991 del Pla de les Tenalles de Granyanella (la Segarra).

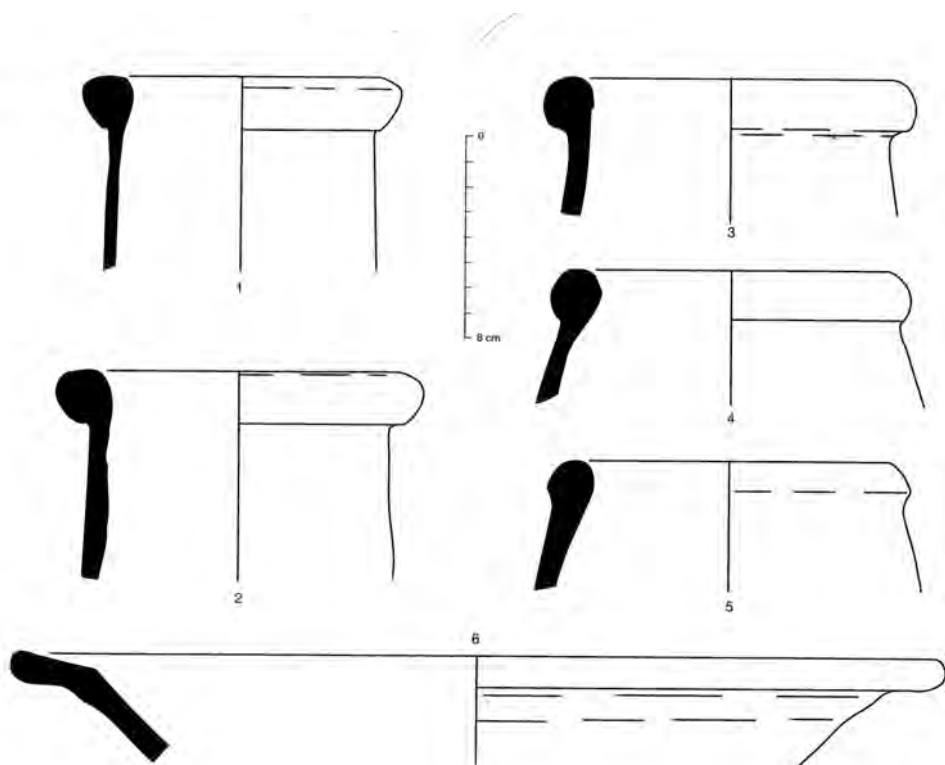

Fig. 2: 1, 2 i 3.- Vores provinents del Molí d'Espígol de Tornabous (l'Urgell), segons Cura i Sanmartí. 4, 5 i 6.- D'altres materials púnico-ebusitans o imitacions provinents del Molí d'Espígol de Tornabous (l'Urgell), segons Cura i Sanmartí.

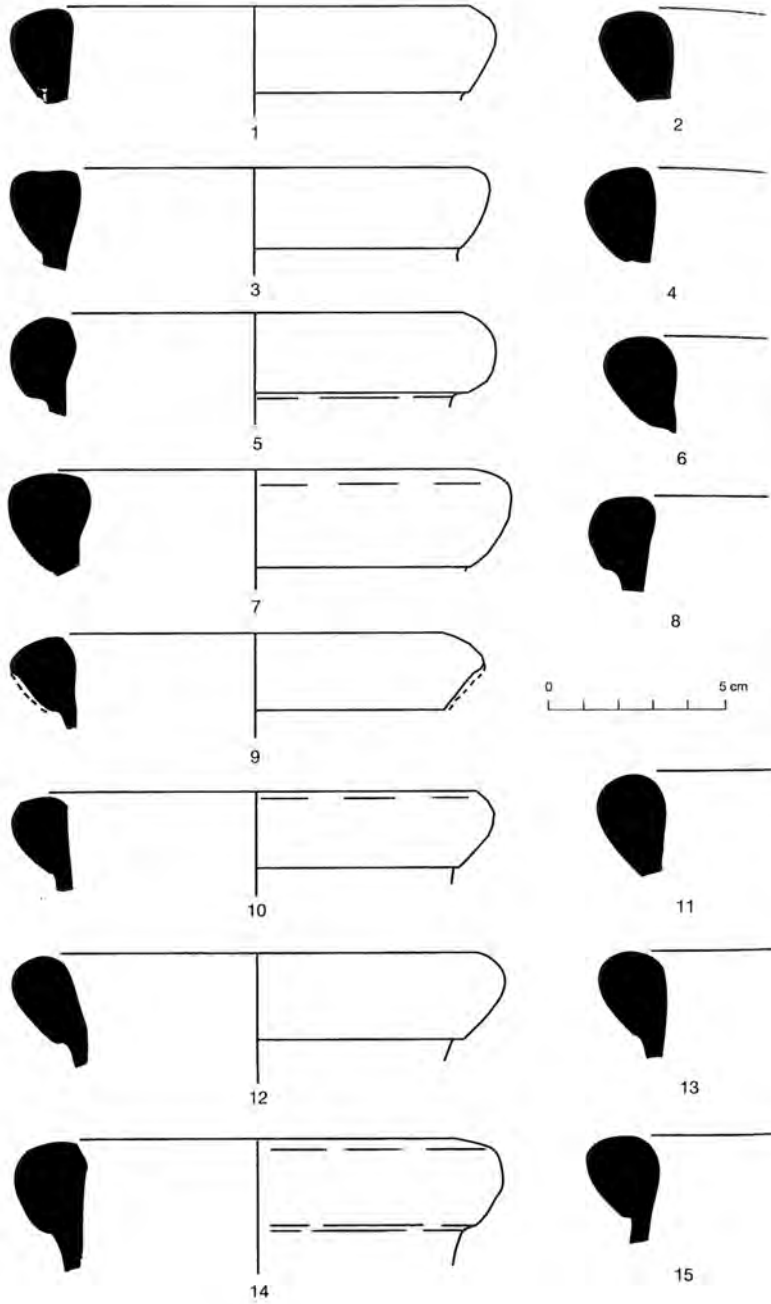

Fig. 3: Vores provinents del Molí d'Espígol de Tornabous (l'Urgell), segons Cura i Sanmartí.

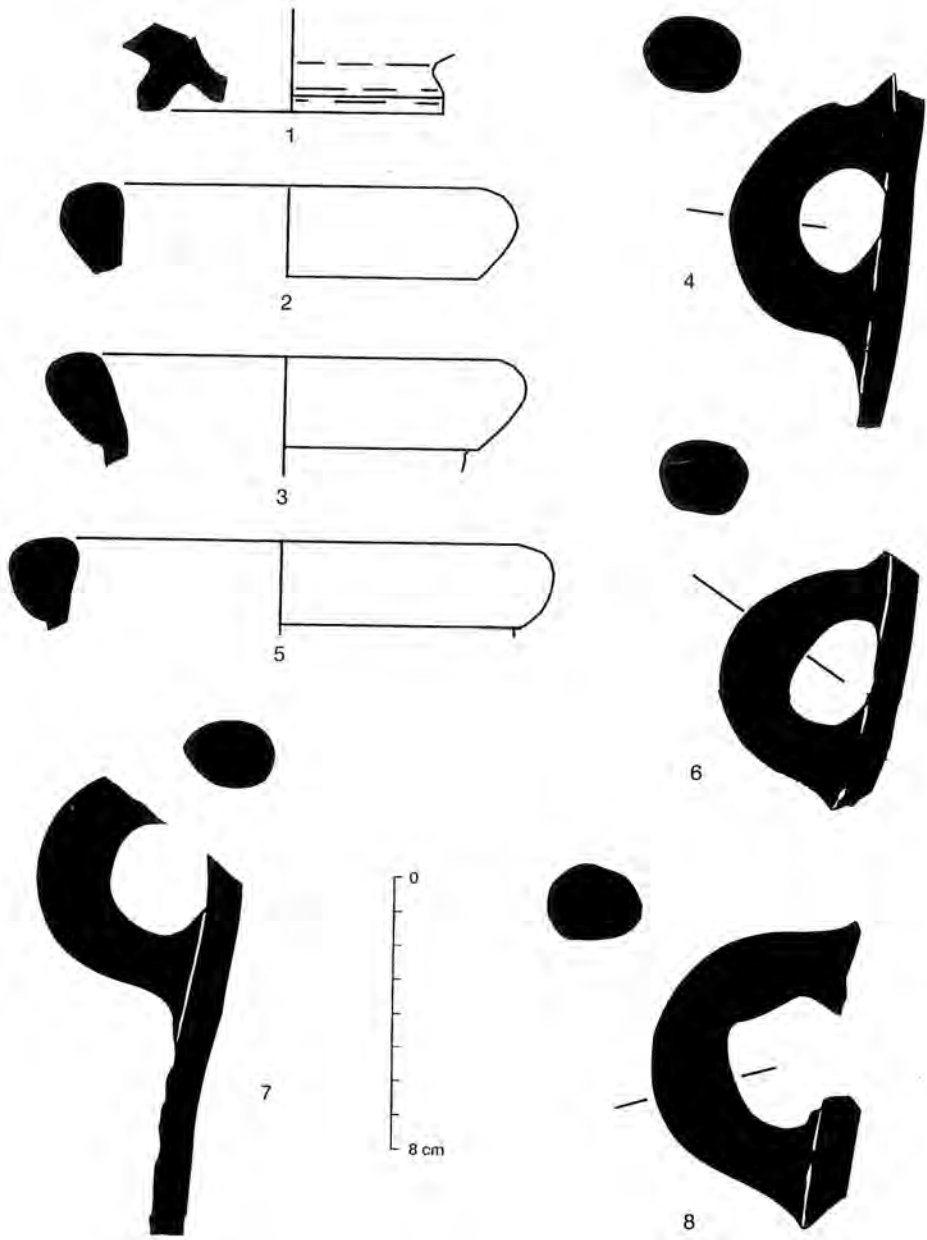

Fig. 4: Vores i nanses provinents del Molí d'Espígol de Tornabous (l'Urgell), segons Cura i Sanmartí.